

החיים בשדרות בצל הקסאמים (האם יש גבול למחויבות של התושבים?)

העיר שדרות סובלת למעלה משש שנים מהפצצות של טילי הקסאם. נהרגו אחד עשר תושבים ומאות נפצעו, וכל תושב שני נחשף לאירוע טראומטי המשאיר רושם בנפש. לצערנו, לא נראה שהעתיד הקרוב הולך להיות טוב יותר. רבים מהתושבים מרגישים כי המדינה מפקירה אותם והם "בשר תותחים". בשדרות ישנו גרעין תורני גדול המונה למעלה ממאה ועשרים משפחות, וכן ישיבת 'הסדר' בראשות הרב דוד פנדל המונה למעלה ממאתיים וחמישים בחורים. היום אנו, חברי הגרעין התורני "אפיקים בנגב", עסוקים בחיזוק פנימי שלנו ובמסר כלפי התושבים כי ישנו ערך גדול להישאר בעיר (מי שיכול).

ברצוני להעלות שאלה עקרונית: האם בכל מצב ביטחוני עלינו לעודד את התושבים להישאר בעיר? האם מבחינה הלכתית ישנם קווים אדומים לסיכון שנכון לאזרחים לקחת על עצמם? ברצוני להתייחס בשלב ראשון למצב בשדרות כיום, ובשלב שני לאפשרות של מצב חמור יותר העלול להתרחש בעתיד¹.

א. זהירות מסכנה

נצטוונו להתרחק ממקום סכנה. כך כתב הרמב"ם (הל' רוצח ושמירת נפש יב, ו):
אסור... לעבור על גשר רעוע.

האיסור להיכנס למקום סכנה חמור יותר מאשר זהירות מלעבור על איסור הלכתי. וכן נפסק להלכה (רמ"א י"ד קטז, ד):

ויזהר מכל הדברים המביאים לידי סכנה, ויש לחוש יותר לספק סכנה מלספק איסור.

למרות זאת ישנן סיבות המתירות כניסה לסכנה, ואותן נביא בפרקים הבאים.

ב. "שומר פתאים ה"

הפסוק מדבר על מצב סכנה אשר האדם הפתי נמצא בו, והקב"ה שומר עליו. על סמך זה התירו חכמים (יבמות יב, ב) לאשה להיכנס למצבי סיכון הקשורים בהיריון ובלידה². לכאורה ישנו כאן סיכון וממילא חיוב להימנע מהריון, אם כן איך התירו חכמים להתעלם מהסכנה?

¹ שאלות אלו נידונו בהקשרים שונים, וביניהם: הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' ו – עזיבת הארץ מחשש סכנה במלחמת המפרץ; סי' ז – נטישת העיר רמת-גן בימי מלחמת המפרץ; ח"ד סי' יא – פיקוח נפש ביישוב ארץ ישראל; הרב יעקב זיסברג, תחומין יז עמ' 86-94 – סכנת דרכים בעלייה לא"י; הרב יונתן אלרן, צהר ו, עמ' 9-22 – יישוב ארץ ישראל בזמן סכנה; מכתבי רבנים, צהר י, עמ' 89-102 – נסיעה ממוגנת בכבישי יש"ע ועוד. מאמר זה ידגיש את הנקודות הייחודיות להתמודדות הקיימת בתקופה זו בשדרות.

² שו"ת תרומת הדשן סי' ריא, מובא בב"י אה"ע סי' יט. בעל בית מאיר בסי' כג עמד על השמטת הרמב"ם והשו"ע דין זה.

התשובה היא ש"אין אדם חייב להימנע ממנהג דרך ארץ".³ **מותר** לאדם להיכנס לסיכון מועט אם **דרך העולם להתעלם** מהסיכון שבדבר.⁴ ההלכה מכירה בהליכות בני אדם בדברים שהפכו להיות נורמה אף שיש בהם סיכון.

ניתן לדבר על שני שלבים: שלב ראשון - הגדרת המעשה כמעשה שלא נדרש מהאדם להימנע ממנו היות וזו דרישה מוגזמת וקשה, והראיה - שכל העולם נוהג כך. שלב שני, יש עליו שמירה משמים. לפי זה התשובה רמוזה בפסוק: אין כאן אדם בודד הלוקח סיכון, אלא ישנה פה קבוצה של "פתאים" שהיא הופכת את המעשה המסוכן ל"דרך ארץ". השגחת ה' על **ציבור** כוללת גם מקרים גבוליים שיש בהם סיכון. וכן משמע מלשון הגמרא "והאידינא דדשו בה **רבים**". אם העולם נוהג כך, זו **סיבה** לכך שהדבר אינו מוטל על האדם אלא רק על השגחת ה'.⁵ אפשר שזו הסיבה לכך שאין איסור לנהוג ברכב על אף סכנת הדרכים.⁶

אפשר לבאר בדרך אחרת את המושג "שומר פתאים". באמת מנהג הציבור אינו מחדש הגנה שמימית, ומעשה שיש בו סיכון אסור לעשות אותו, גם אם הוא הפך ל"דרך הארץ" והציבור נוהג כך. אולם הפסוק מלמד אותנו כי לציבור ישנם חושים בריאים היודעים לאמוד נכונה את מידת הסיכון הסבירה. בדברים שיש בהם חשש סכנה הרבים מהווים אינדיקציה לכך שרמת הסיכון שבדבר נמוכה והמעשה מותר.

למשל, ישנה סכנה למול ילד כאשר הולכים בדרך מדברית,⁷ אבל אין מדד ברור למידת הסכנה. בשו"ת שיבת ציון (סי' נד) עמד על הנהגת שבט לוי במדבר,⁸ אשר מלו את בנייהם בדרך למרות הסכנה. ותשובתו - שהם חשבו שלצורך מצווה מותר להיכנס לסיכון מועט; אולם אחרי ששבט לוי הסתכנו והתברר שהם לא נפגעו מכך, עם ישראל כולו היה צריך למול את בניו.⁹

גם לדרך זו יש כאן ממד של שמירה והגנה מאת ה', כלשון הפסוק "**שומר** פתאים ה'", אולם כיוון שאין מדד מדויק לסכנה ואפשר שהציבור עובר את הגבול של הסכנה המותרת מתוך זלזול בסכנה ולא מתוך שיקול דעת אמיתי, על זה האדם אינו צריך לחשוש, כי שומר פתאים ה'. לדרך

³ קובץ שיעורים, כתובות קלו, עמ' ק.

⁴ בשו"ת בית דוד, ח"א, יו"ד סי' נו, העיר שאמנם ביבמות עב, ב הוזכר הביטוי "דשו רבים", אולם בגמרא שם (יב, ב) מוזכר רק "שומר פתאים ה'". לדעתו, הדבר מורה שישנם מעשים שלא דשו בהם רבים ואף על פי כן הם מותרים. אותה סברא שהייתה כלפי "דרך העולם" ניתן לומר על דברים שחז"ל העריכו שהם מעשים טבעיים שההימנעות מהם אינה מוצדקת. לא מוצדק לומר לאנשים להיזהר ולשמם במוך, וודאי שאין למנוע תשמיש. משום כך יש היתר לאותם **יחידים** לסמוך על שמירת ה'.

⁵ "דכל דבר שהעולם נוהגים לעשות כן ולא לחוש מותר אדם לסמוך על 'שומר פתאים ה'", **כי מה שקצרה יד האדם לדעת ולהיזהר ממנו הקב"ה שומר עליו** (שמירת שבת כהלכתה פרק לב הע' ב). ולגבי עישון סיגריות, כך נכתב בשו"ת אגרות משה ח"ב סי' עו: "ענייני הנאה שלרובא דרובא לא מזיק ואי אפשר להזהר בהו לאנשים הטרודים בפרנסתם לא שייך לאסור אלא לעורר בעלמא". ואף שהרבה פוסקים חלקו עליו, ראה הע' 10 בשם הציץ אליעזר, מכל מקום זו דוגמה לסברא שבדברים שקשה מאוד להימנע מהם יש לכך גדר של "דרך העולם".

⁶ הערת הגר"א נבנצל שליט"א: סברא זו אינה מועילה לסכן את הנוסעים עמו ואת הבאים לקראתו. יבמות עב, א.

⁷ רש"י דברים לג, יט: "כי שמרו אמרתך ובריתך ינצורו".

⁸ הגר"א נבנצל שליט"א העירוני: "יש לתמוה, איך משה רבינו לא הדריך אותם למול?". אולם בענין זה כתב המלבי"ם, היושע ה, ד: "בית דין של משה לא יכול לכופ על זה באשר היה לעם אמתלא".

זו, כאשר **ברור** לאדם שהציבור טועה בשיקול הדעת ורבים נוהגים כהרגלם מתוך זלזול בסכנה ויש סכנה במנהגם, **אסור** לו לנהוג כך¹⁰. לעומת זאת, לפי דרך הראשונה שהבאנו אם הדבר הפך לדרך העולם ועכשיו קשה להימנע מכך, ניתן לסמוך על שומר פתאים ה'¹¹.

לאור הדברים נבחן את הקורה בעיר שדרות: כרגע ישנם בעיר שמונה עשר אלף תושבים אשר בחרו להישאר למרות הירי. ישנה פה קבוצה משמעותית שניתן לומר עליה "שומר פתאים ה"¹². אולם יש לדון: האם הציבור אכן בוחר להישאר בעיר, או שאין לו אפשרות לעזוב מפני הכרח של מקום עבודה וכדומה?

שאלה זו קיימת רק לפי הדרך שהסבירה כי הציבור משמש כסימן לסיכון סביר, אז יש לבדוק באמת מה הם המניעים של התושבים. אולם לדרך הרואה ברבים **סיבה** להשגחת ה', היינו שישנה הגנה על ציבור הנכנס למצב סכנה, ניתן לומר שאף אם שיקולי התושבים להישאר בעיר נובעים מהכרח, אפשר לסמוך על השגחת ה'.

למעשה, הפוסקים הגבילו את ההיתר רק למצב שבו אין סכנה גמורה אלא יש "**סיכון מועט ורחוק**"¹³. קשה לתת מדדים להגדרה זו. נראה שהדבר אינו תלוי באחוזים אלא בתחושת הביטחון של רוב הציבור (וכפי שיתברר לקמן לגבי הגדרת היזק שכיח). למשל, בימים שבהם ישנה הסלמה ומטחים נופלים כעשר פעמים ביום, ובממוצע בכל שעה ישנה התראה, תחושת

¹⁰ עי' שו"ת ציץ אליעזר חט"ו סי' לט: "אין מקום להתברך בלבו להורות כי היות והעישון רבים דשים בו **דלא אמרו כן אלא במקומות דלא נתגלה סכנתם** והמציאות לא הראתה על הפכו של דבר, אדרבא רבים ושלמים עברו ולא נזוקו". וכן באגרות הראי"ה ח"ג סי' תתקנב: "כל דבר שיש בו חשש סכנה אף על פי שמנהג העולם להכנס בכך... אין התר".

¹¹ עי' שו"ת אגרות משה המובא לעיל הע' 5. למשל, אם יתגלה שהקרינה של הטלפון הסלולארי מסוכנת ברמה כזאת שלפי ההלכה צריך לחשוש לה, יהיה מותר להמשיך ולהשתמש בו, למרות הסיכון, משום שהדבר הפך לדרך העולם.

¹² מדברי האגרות משה (מובא לעיל הע' 5) לגבי מעשנים משמע שניתן לדון על **קבוצה** מסוימת אף שאחרים נמנעים מכך. וכך נראה משו"ת שיבת ציון (המובא לעיל). לכן אף אם ישנו ציבור גדול הנמנע מלבוא לעיר, תושבי העיר הם קבוצה לעצמם. וכבר כתב בשו"ת מעיל צדקה (סי' כו), שמי שמכריע בענייני סכנה הם הרבנים הנמצאים באותו מצב. ואולי שאלת הקבוצה תלויה בשתי האפשרויות בגדר דין "שומר פתאים ה'": אם ההבנה היא שישנה סכנה אך הקב"ה שומר על ציבור, אפשר שברגע שקבוצה לוקחת סיכון, הרי היא ציבור והקב"ה שומרה. אך אם הנהגת הציבור מוכיחה שיש להתייחס לדבר כאל סכנה, אזי גם אם קבוצה אינה מתייחסת לכך כאל סכנה, מאחר ורוב הציבור אכן מתייחס לזה כאל סכנה, אזי אין הולכים אחר הקבוצה הקטנה אלא אחר רוב הציבור.

¹³ בשו"ת **אחיעזר** ח"א אה"ע סי' כג: "דזהו באמת חשש **רחוק ומיעוט שאינו מצוי** דלא חיישי רבנן להאי ועל זה יש לסמוך משום שומר פתאים". בשו"ת **ציץ אליעזר** ח"י סי' כה: "דטעמייהו דרבנן בג' נשים בלא מוך הואיל **ולא שמענו נזק** ח"ו הרי חזינן דבזה שומר פתאים ה', וכיון דלא שכיח הזיקא לא חיישי". בשו"ת הלכות חט"ו סי' ע: "ביארתי הדברים בס"ד דבאמת דבמקום שיש סכנה, אפילו סכנה רחוקה מאד אסור להכניס עצמו בסכנה משום דכתיב ושמתם לנפשותיכם מאד אלא דבדבר שיש בו לפעמים **זמן מן הזמנים ברחוק** איזה סכנה והעם נוהגו כבר ואינם חוששים לזה, וע"פ רוב **ורובא דרובא אינן נזקין**...".

כך עולה משיטת רש"י המפרש את דעתו של רבי מאיר "ג' נשים משמשות במוך", היינו **מותרות** לשמש. ואם מדובר בסכנה גדולה, הרי הייתה **חובה** על האשה לדאוג לכך. משמע שמדובר בסכנה שאינה גדולה ועליה אמרו חכמים "שומר פתאים ה'". ונחלקו רש"י והריטב"א שם אם "שומר פתאים" עניינו שמירה גמורה או שמא הסכנה עדיין קיימת. לכאורה הדבר תלוי בשתי הדרכים שהזכרנו.

הציבור היא שלמי שנמצא במקום בלתי מוגן מדובר בסכנה קרובה. אז לא ניתן לסמוך על "שומר פתאים ה'" (וכמובן, הדבר יוכרע על ידי תלמידי חכמים). במצב כזה יש לחלק בין תושבי העיר לאורחים. לגבי אורחים, אין לעודד אותם להגיע בזמן זה אם אינם באים לסייע לתושבי העיר (כמו מתנדבי מד"א) או לחזק את רוחם¹⁴. לגבי סקרנים או אנשים שאין משמעות להימצאותם בעיר באותה שעה, ההדרכה תהיה לא להגיע לעיר כי אין אפשרות לסמוך על "שומר פתאים". לגבי תושבים ישנם היתרים אחרים לשהות בעיר, כדלקמן.

ב. צורך פרנסה

עול הפרנסה מתיר לאדם להיכנס אף למצבי סכנה. הפסוק מתאר את השכיר אשר מחכה לשכרו "ואליו הוא נושא את נפשו". על כך דורשת הגמרא (ב"מ קיב, א): מפני מה עלה זה באילן ומסר את עצמו למיתה? אלא על שכרו.

על פי זה התיר הנודע ביהודה (יו"ד סי' י) לצייד להיכנס לעיר אשר מצויות בו חיות רעות לצורך פרנסה. נראה שהדבר נכון גם כלפי אדם שיש משמעות כספית גדולה לעזיבתו את העיר. למשל, הוא מחויב למשכנתא במקום אחר, ובשדרות הוא זכאי להשתתפות בשכר דירה, או שהוא קנה דירה בשדרות ואין מי שישכור אותה ממנו במחיר המתקרב למה שיצטרך לשלם במקום אחר. במקרים אלו והדומים להם יש הפסד כספי גדול הנחשב כצורך פרנסה.

אך צורך פרנסה מתיר רק לקיחת סיכון ברמה מסוימת. הרב יצחק זילברשטיין אמר בשיעור שלצורך פרנסה מותר להגיע עד רמת סיכון של 16% להיפגע. הראיה שלו מהגמרא בשבועות (לה, ב): "אמר שמואל מלכותא דקטלא חד משיתא בעלמא לא מיענשה". בתוספות שם מבואר שהדברים אמורים במלחמת הרשות. אחת מהסיבות לצאת למלחמה זו היא פרנסה¹⁵, ולמדנו שסיכון של שישיית מהחיילים מותר לצורך פרנסה. יש לדחות ולומר שאין להוכיח ממלחמת רשות לענייני פרנסה. גדר מלחמה הוא שונה; התורה נתנה "כלי" לשימוש המלכות - מלחמה. היא אפשרה למלך לצאת למלחמה למרות הסיכון, וההיתר להסתכן נגזר מדיני המלחמה. אם אין מלחמה לא הותר להסתכן¹⁶! מובא בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל לחשוש ל-5% סכנה¹⁷.

אם כן, תושבים שהמשמעות הכלכלית של עזיבתם את העיר שקולה כאיבוד מקום פרנסה, מותר להם להמשיך ולהתגורר בעיר גם בזמנים המוגדרים כסכנה שאינה רחוקה. וכן אנשים המוצאים את פרנסתם בעיר רשאים לבוא לעבודתם גם בזמנים כאלה. אולם היתר זה לא יחול על אורחים שפרנסתם אינה תלויה בהגעתם לעיר באותו זמן.

ג. צורך מצווה

לצורך מצווה מותר להיכנס למצבי סכנה מסוימים שבדרך כלל אסור להיכנס אליהם. למדנו בגמרא (פסחים ת, ב) כי מעיקר הדין ישנו חיוב לבדוק חמץ גם במקומות שיש בהם סכנת

¹⁴ ומסתבר שגם אנשים הבאים לעודד את התושבים או לערוך קניות כדי לחזק את כוח העמידה הכלכלי שלהם נחשבים 'שלוחי מצוה' לעניין זה. ואמנם היה מקום לומר שיש ערך לכל אדם הבא לעיר, גם אם עושה זאת לפי תומו, מפני שעצם העובדה שאנשים באים לשם באופן "טבעי" נותנת לתושבים חיזוק מוראלי, ואף כלכלי. אולם תרומה זו אינה ישירה ואינה ממוקדת בצורך ספציפי, ולכן קשה להחשיב אדם כזה כשותף בלחימה.

¹⁵ עי' ברכות ג, ב; סנהדרין טז, א ובמרגליות הים שם.

¹⁶ הגר"ז על התורה, פרשת בשלח. וכן משמע בתשובת משפט כהן סי' קמג.

¹⁷ הצבא כהלכה עמ' תכא.

עקרבנים, משום ששלוחי מצווה אינם ניזוקין. כל אדם הגר בארץ ישראל מקיים מצוות יישוב הארץ. לאור הניסיון של אויבינו לרכז מאמץ מול העיר, המצווה מתקיימת כאן **בהידור**. ההידור הוא למנוע את הפיכת העיר למקום שממה. תושבי שדרות זוכים לקיים את החלק של **מצוות יישוב ארץ ישראל: "שלא נעזבנה ביד האומות או לשממה"**. ממילא "שומר מצווה לא ידע דבר רע"¹⁸. וכתבו הפוסקים, שלמען קיום מצוה יש להסתכן כמנהג הסוחרים, כפי שנראה לקמן. אולם, גם לצורך קיום מצווה אסור להיכנס למקום שההיזק בו שכיח¹⁹. המקור לכך הוא אותה גמרא במסכת פסחים (ח, ב) הדנה על חיוב בדיקת חמץ במקום שיש בו חשש סכנה. מבואר בגמרא שם שאם הסכנה אינה שכיחה אין חשש, ולכן ישנה מצווה לבדוק בתוך מפולת אבנים אף שיש בה סכנת עקרב²⁰. לעומת זאת אם הסכנה היא שכיחה אין הגנה ואסור להיכנס למצב זה אף לצורך מצווה. דוגמא לסכנה שכיחה - שמואל הנביא, שנשלח ע"י ד' להמליך את דוד למלך בזמן כהונתו של שאול. שמואל חושש מפני כעסו של שאול: "ושמע שאול והרגוני". אומרת הגמרא שאף ששמואל הוא שליח מצווה היה לו לפחד כי המצב מוגדר כשכיח היזק. השאלה הנשאלת היא: כיצד מעריכים את שכיחות הסכנה? האם לפי פגיעות בפועל? האם לפי הפוטנציאל של הפגיעה? האם הפגיעה הנפשית נלקחת בחשבון? הרי לקסאמים יש אפקט פסיכולוגי של הפחדה, ולכן אומדן הסכנה הוא גבוה יותר בתודעה של כולם. האם עלינו ללכת אחר האחוז הממשי של הסכנה, שאילו היה מדובר בסכנה אחרת ברור שהיה נלקח בצורה מחושבת יותר, או אחר תחושת הפחד, שהיא כבדה הרבה יותר? בתשובת המב"ט נשאל על סכנת הדרכים בהקשר למצוות העלייה לארץ ישראל. הוא עונה שאם הסכנה גלויה אין לעלות, אולם אם דרך הסוחרים להסתכן בדרכים בשביל פרנסתם הרי זה סימן לכך שאין זו סכנה שכיחה ומותר לעלות²¹.

ואם נשאל: ממה מורכבים השיקולים של הסוחרים? האם הם בדקו באחוזים מה היא מידת הסיכון? מסתבר שהם מושפעים מיחס הציבור לנסיעה בדרכים, והם משקללים את זה עם הידע שלהם על מקרי אסון. זו הדרך ההלכתית לעמוד על היזק שכיח!

אנו לא מדברים על סכנת דרכים אלא על סכנה במקום המגורים. לכן המדד יהיה של סוחר שיש לו חנות בעיר והוא מחליט לסגור אותה מטעמי סכנה (ולא מהטעם הכלכלי של מיעוט קונים). סוחר כזה מושפע מהאווירה הציבורית סביב הירי ומצד שני הוא מנסה להיות שקול עקב האינטרס הכלכלי שלו.

¹⁸ אין כאן המקום להאריך בשאלה אם מצוות יישוב הארץ מצריכה כוונה, וניתן לדמות את הדבר למצוות אשר תכליתן היא התוצאה, עי' מנחת חינוך מצוה א ס"ק ט, על מצוות פרייה ורבייה, וכן על מצוות מילה, מצוה ב ס"ק ג; חלקת יואב א"ח סי' לג; עונג יום טוב א"ח סי' יט. לעומת זאת, עי' פני יהושע כתובות קא, א. ועי' בהרחבה בתשובתו של הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה ח"ד סי' א. ברור שככל שאדם מודע למעשה המצווה שהוא מקיים, הוא ימצא בעצמו כוחות נפש להתמודד עם הקשיים.

¹⁹ לשון הרשב"ש המובא בב"י אה"ע סי' עה.

²⁰ בקובץ שיעורים פסחים אות לב הביא כי נחש הכרוך על עקבו של אדם נחשב סכנה שאינה שכיחה משום שעל פי רוב אינו מכיש למוות.

²¹ מובא בפתחי תשובה, אבן העזר סי' עה ס"ק ו.

מסקנה - בפועל, ישנם נסים גדולים בעיר שדרות ולכן ב"ה אין כמות של נפגעים העונה על ההגדרה של "שכיח היזקא". צר לנו מאוד על כל תושב שנהרג בעיר על קידוש השם, אולם מבחינת ההגדרה ההלכתית נראה שעדיין הסכנה מוגדרת אינה שכיחה. כל עוד אין תנועה של סוחרים העוזבים את העיר מסיבות ביטחוניות, הרי זו ראייה שהסכנה אינה שכיחה, ולתושבי שדרות - גם מי שאין לו מיגון בבית - ישנו היתר להתגורר בעיר על מנת לקיים מצוות יישוב ארץ ישראל²².

ד. במצב ביטחוני קשה הרבה יותר - היזק שכיח

אם המצב ישתנה לרעה במידה ניכרת, לא עלינו, על סמך איזו הלכה נבנה את כוח העמידה שלנו? האם ניתן לדבר על היתרים או שיקולי מחויבות נוספים לשעת סכנה²³?

1. יישוב ארץ ישראל

נקודת המוצא היא שבמצב של סכנה גדולה אין להסתכן בעבור קיום מצווה רגילה²⁴. האם ישנו דין מיוחד למצוות יישוב ארץ ישראל?

הרמב"ן בספר המצוות (נוספות למצוות עשה, מצווה ד) מנה את מצוות יישוב ארץ ישראל במניין המצוות, ומדבריו נראה שישנם שני חלקים למצווה. חלק אחד הוא ירושת הארץ, דהיינו ריבונות שלטונית: "והורשתם את הארץ" (במדבר לג, נג), והחלק השני הוא יישוב הארץ המתבצע הן על ידי מגורים והן על ידי הפרחת השממה: "וישבתם בה".

ההבדל הנוגע לענייננו בין שני חלקי המצווה הוא במידת הסיכון המותרת²⁵. מצוות יישוב הארץ נדחית מפני סכנה שכיחה ככל שאר המצוות, וכך נפסק בשו"ע (אה"ע עה, ה): יש מי שאומר, דהא דכופין לעלות לארץ ישראל, היינו באפשר בלא סכנה²⁶.

²² נראה שאין להביא ראייה מנהגי המכונניות של "תנובה" ו"אנג'ל"; הם נכנסים לעיר רק לכמה דקות ופורקים את הסחורה ואין מהם ראייה לאדם המתגורר בעיר.

²³ ישנו תחום שרק השלטון יכול לקחת אחריות עליו ואין משמעות למסירות נפש של אזרחים ברמה הפרטית. כאשר השלטון מסרב לקחת את האחריות, אנו איננו יכולים להתעלם מכך ולהמשיך במסירות הנפש.

²⁴ הרב דב ליאור שליט"א העיר לי שלדעתו אין שאלה, ואדם אינו עוזב את ביתו בזמן סכנה. נראה שכוונתו שכל גדרי שמירה מסכנה נכונים רק למצב שבו האדם מחדש על עצמו סכנה ולא למצב שהוא כבר בביתו. אולי הדבר רמוז בדין של עיר ספר (שו"ע או"ח סי' שכט). כל ישראל מצווים לבוא ולהציל אותם מיד צר, ובפשטות נראה שבני העיר נשארים בביתם על אף הסכנה, ויש לדחות. יש לעיין בדברי הרמ"א, יו"ד קטז, ה, בשם תשובת מהרי"ל: "עוד כתבו שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחילת הדבר ולא בסופו".

²⁵ הבדל נוסף: מצוות יישוב ארץ ישראל היא מצווה פרטית הנוהגת בכל הזמנים אף בזמן הגלות תחת שלטון גויים, לעומת מצוות כיבוש הארץ שהיא מצווה המצריכה הנהגה ציבורית.

²⁶ ישנן דעות שעל מצוה זו יש להסתכן יותר מאשר על מצוה אחרת. הרב יונתן אלרן (צהר ו, עמ' 14-19) הביא מתוך דברי הכוזרי (ה, כג) וכן משו"ת מעיל צדקה (סי' כו), שמותר לקחת סיכון גדול ליישוב הארץ. גם הרב יעקב אריאל (שו"ת באוהלה של תורה ח"ד סי' יב אות ו) הביא את הרמב"ם (הל' מלכים ה, ט) לגבי מחלון וכליון שעזבו בזמן סכנה ונהגו שלא כדון. משמע שאף בשעת סכנה גדולה ישנה מצוה. ובטעם הדבר כתב שבישיבת הארץ ישנו צד ציבורי הקשור לכיבוש הארץ. משום כך ישנו צד בישיבת הארץ שמותר להסתכן למענו כמו כיבוש הארץ. וכן כתב הרב יעקב זיסברג בספרו הגדול 'נחלת יעקב' ח"א עמוד 409: "מצוות הישיבה המתקיימת על ידי ציבור דוחה פיקוח נפש".

אמנם השו"ע לא כותב שאין להסתכן, אלא שאין סמכות לבעל **לכוף** את אשתו לעלות במצב כזה. וכך כתב המעיל צדקה (שם) שמותר לעלות אך אין לכוף על כך. אולם הבית יוסף, כאשר הביא את מקור ההלכה משו"ת הרשב"ש, כתב:
אי איכא סכנה אסור לסכן עצמו.

עם זאת, יש להבחין בין יהודי פרטי העולה לארץ בזמן הגלות, לבין הזמן שבו יש לנו ריבונות בארץ. **מצוות כיבוש הארץ מתירה להיכנס לסכנת נפשות**. כל מלחמה טומנת בחובה כניסה לסיכונים, ועל דעת כן נצטוונו להילחם, כפי שכתב בעל המנחת חינוך (מצווה תכה); אם כן, מכוח מצוות כיבוש הארץ ניתן להיכנס למצבי סכנה.²⁷
בפועל, אנו נמצאים במלחמה על כיבוש הארץ. המחבלים רוצים לפגוע בנו בגלל שנאתם ולהשיג בכך את מטרתם הסופית: גירוש היהודים מארץ ישראל. אף שמבחינת השלטון במדינת ישראל המצב אינו מוגדר כמלחמה אלא כעימות בעצימות נמוכה או בינונית, נראה שהמציאות חזקה יותר מהגדרות של השלטון.²⁸

אולם אין להתעלם מדברי השו"ע (אה"ע עה, ה), הפוסק מפורש שאין להסתכן בעבור העלייה לארץ. בעל הפתח תשובה (ס"ק ו) שהעתיק את תשובת מעיל צדקה השמיט כנראה בכוונה את ההיתר להסתכן מעבר לסכנה שכיחה, ותירוצו של הרב אלרן שם (עמ' 16 הע' 29), שהדברים הושמטו מפני שאינם נוגעים לנושא הנידון של הכפייה לעלות, דחוק.

כמו כן, אפשר שדברי הכוזרי ושו"ת מעיל צדקה מכוונים לאנשים בודדים הרואים צורך לחזק את המצווה ולשם כך לוקחים סיכון גדול. כעין זה כתב הנצי"ב על הפסוק "מי לה' אלי" (שמות לב, כו): "מי שהוא מופרש לה' אינו ראוי לפחד **אפילו משכיח חזק**". בהלכות מסירות נפש אנו פוגשים את פסיקת הרמ"א: "אם השעה צריכה לכך ורוצה ליהרג הרשות בידו" (י"ד קנז, א). ובשו"ת אור גדול (סי' א) הביא בשם הרמב"ן קושיא על הדעה שניתן להחמיר ולמסור את הנפש על כל העברות מהדין שמחללים שבת בעבור פיקוח נפש ואין אפשרות להחמיר ולא להתרפות. ותיירץ שם שבחולה אין קידוש השם היות ונאנס בידי שמים. משמע שניתן להחמיר גם כאשר הגוי אינו אונס במישרין על העבירה.

אמנם הדרכה ציבורית אינה יכולה להתבסס על הנהגה ליחידים ובוודאי בנושא כבד של סכנת נפשות. נכון הדבר שמדינת ישראל קמה בזכות מסירות נפש של יחידים שחלקם תלמידי חכמים שהתיישבו במקומות קשים ושיכלו את מיטב ילדיהם. לדברינו זו הנהגה מיוחדת בזמן ההוא וביותר כאשר לא היה שלטון יהודי בארץ. יש לציין שהרמב"ן, ריה"ל, תלמידי הגר"א, תלמידי הבעש"ט ודומיהם שעלו לארץ, עשו זאת גם בסכנה ממשית.

הערת העורך (ע. א.): יש להעיר, שהדיון בשו"ע עוסק באדם פרטי היושב בארץ ללא ריבונות ישראלית, אולם כעת מדובר בהתיישבות תחת ריבונות ישראלית, כאשר מדינת ישראל רואה במתיישבים שליחים שלה להחזיק במקום, וזה שאינה עושה די לביטחונם זה מתוך חולשה (מול הפקידות בנוגע למיגון) ומבוכה (בתחום הביטחון, מול המחיר של מבצע צבאי ומול השאלה מה לעשות בעזה לאחר מכן), ולא מתוך כך שאינה רואה בהם שליחי ציבור. וכאשר מדובר בשליחות ציבורית בעת מלחמה, אזי גרדי יישוב הארץ קרובים לגרדי מלחמה שבה מותר ואף מצוה להסתכן!
תשובת הכותב: בנושא של מסירות נפש במלחמה אין לאזרחים שום אפשרות להיות במקום השלטון. לא מספיק שהמדינה רואה בתושבים שליחים. זה אינו מגדיר שאכן המדינה נלחמת, וממילא אין לתושבים גדר של לוחמים. החובה והמצווה הן ציבוריות, והאדם הפרטי אינו רשאי להיות "דון קישוט"!

עמד על כך הרב קופלד בחוברת 'ישע ימינו' מספר 27 בניגוד לדעת הרב אבינר שם.²⁸

מי הם החיילים במלחמה זו? אזרחים שאינם אווזים בנשק. האם ניתן להחשיבם לחיילים וממילא מותר להם להסתכן? בצבא ישנם חיילים שאינם אווזים בנשק, וודאי שהם חלק ממערך הלחימה, ומותר להם להסתכן על מנת לספק מזון ללוחמים. לפי זה אם האזרחים תורמים תרומה משמעותית לניצחון הם גם חלק ממערך הלחימה. היו תקופות שהמחרשה קבעה את הגבול, וממילא לחקלאי היה דין של "חייל", המתיר לו להיכנס למצב סכנה.

בגוש קטיף תובב"א היישובים היהודים הם שאפשרו למדינה במשך שנים רבות לקיים בשטח את מצוות יישוב הארץ. היה ניתן לדבר על כך שהתושבים הם חיילים, שכן בזכותם חלק זה של הארץ היה נתון לשלטון יהודי. אולם בשדרות המצב שונה. המאבק היום אינו על שטח העיר. מדינת ישראל היא הריבון המוחלט של המקום.²⁹ המאבק הוא על הרוח! להחזקת העיר תחת אש יש חשיבות מוראלית - לעמוד בגבורה מול הרשעה ולהראות בכך את האמת שזו ארצנו. אף אם נניח שיש משמעות חשובה לעמידה של האזרחים מול אויבינו עד כדי סיכון ופיקוח נפש, האם הדבר נכון גם במצב שבו השלטון עצמו לא הכריז מלחמה?

ראש הממשלה מודה שהוא לא נלחם על מנת לעקור לגמרי את ירי הקסאם. הירי ימשך, והשאלה היא הכמות והעוצמה. במילים אחרות, מדינת ישראל לא יוצאת למלחמת חורמה במחבלים! אם כן, אין אפשרות לשלוח שליחים להילחם מבלי שהשלטון עצמו מכריז על מלחמה. מדינת ישראל לא יצאה למלחמה בדרום כפי שעשתה בצפון!

2. פגיעה מוראלית

הרב גורן זצ"ל, בהיותו הרב הצבאי, פסק שמותר לחלץ גופות של לוחמים תחת אש.³⁰ הנימוק הוא שישנה פגיעה ברוח הלחימה של החיילים כאשר הם רואים את חבריהם מוטלים לפנייהם. פסק זה נותן מקום חשוב לרוח הלחימה עד כדי סיכון רב. אין ספק שהעמידה של אנשי שדרות מוסיפה כוח לציבור ויכולת עמידה אל מול אויבינו. רוח זאת מקרינה על כל הציבור בארץ ישראל ובוודאי מחזקת את חיילינו.³¹

כאמור, במצב מלחמה הכריע הרב גורן שיש להסתכן בעבור חיזוק הרוח, אולם כאשר השלטון לא נלחם יש ספק גדול אם מותר לסכן אזרחים. ועל כן (והסכים לכך הרב בר חן שליט"א, רב העיר) יש להבחין בין התועלת של עמידה אזרחית השומרת על שטח לבין תמיכה מוראלית, ולכן אין לעודד תושבים להישאר במצב זה!

²⁹ יש לדון, אם ישנו ביטול מצווה בכך שהעיר ננטשת באופן זמני עד לשיפור במצב הביטחוני (עי' שר"ת באהלה של תורה ח"א סי' ז). אולם שם מדובר בנסיעה להתארח במקום אחר במשך מספר ימים או שבועות, ואילו בנד"ד מדובר במעבר לגור במקום אחר למשך מספר שנים. והדבר שונה במהותו.

³⁰ משיב מלחמה ח"ב עמ' ריז.

³¹ כך שמענו מחיילים רבים שעברו יום עיון בשדרות במסגרת קורס פיקודי. אמנם היה מקום לשאול אם באמת העמידה של תושבי שדרות מסייעת לניצחון ברמה הלאומית, או להפך, משדרת לממשלה ולדעת הקהל שהמצב נסבל ואין הכרח לפעול למיגור הקסאמים. לאידך גיסא, ייתכן שנטישה המונית תפעיל לחץ כבד על הממשלה להגיע לסוג של "הפסקת אש" זמנית, שאחר כך יחמיר את המצב הלאומי הרבה יותר, כמו שקרה בגבול הצפון. וכאשר ישנם שיקולים ספקולטיביים לכאן ולכאן, יש לומר שברי ושמא ברי עדיף. ברור שהעמידה מוסיפה חיזוק. ודווקא במצבים מעורפלים הדבר הנכון ביותר הוא לחזור לאמיתות הפשוטות ביותר, כפי שנוסחו ע"י חז"ל, ש"תחילת נפילה ניסה", ונפסקו בשו"ע, אר"ח סי' שכט, בעניין מלחמה בעיר הסמוכה לספר.

כדי לראות איך בא לידי ביטוי ההבדל בין תועלת מיידית (החזקת השטח) לתועלת עקיפה (מוראל), ניתן לדמות את הדבר להלכות פיקוח נפש: בדרך כלל חוששים אפילו למיעוט, ומחללים שבת כדי להציל אדם אף כיש סיכוי קלוש שהוא בחיים. אך בחשש של סכנה עתידית הולכים אחר הרוב:

פעמים מה שחשבנו הצלה מתהפך לרועץ³², הלכך אין דנים על עתידות רחוקות.

(חז"א אבילות יז, ז, בנין ציון ח"א סי' קלז)

3. האיטור לפחד במלחמה

עוד יש לדון, אם אין בנטישת העיר במצב כזה משום "ולא ימס את לבב אחיו כלבבו" או משום "לא תערוץ מפניהם" – דבר שהוגדר על ידי הרמב"ם (במניין המצוות להל' מלכים ומלחמותיהם, מצווה כ) בלשון "שלא לערוץ ולחזור אחור בשעת המלחמה" (וכן בספר החינוך מצוה תקכה). ובש"ת באהלה של תורה (ח"א סי' ו אות ד; סי' ז אות א) הוכיח שאיסור זה אמור גם באזרחים, בנשים ובזקנים! והדיון בעזיבה בקום ועשה שונה מן הדיון בהימנעות מאיסוף חללים בשב ואל תעשה.

אולם כאמור לעיל, כל זה נכון "בשעת מלחמה", כדברי הרמב"ם. אולם כאשר השלטון אינו מגדיר את הפעילות הצבאית שלו כמלחמה אלא כתגובה צבאית פרטנית לאירוע טרוור, אין גדרי מלחמה. כמו כן, כאשר מדובר בתושבים שאין להם תעצומות נפש להישאר בעיר תוך התמודדות עם המצוקה הביטחונית המתמשכת, יש מקום לשקול באופן פרטני למי מהם נכון להמליץ לעזוב את המקום לתקופה מסוימת, מפני שבמצבו זה אין בכוחו לחזק, ולהפך, במצבו הוא עלול להחליש עוד יותר את עצמו ואת האחרים.

4. חילול השם

יש הטוענים כי יש להישאר בכל מצב כדי למנוע חילול השם, אף במחיר של סכנת נפשות. אולם זו אינה טענה, שהרי אם ייפגע אדם כתוצאה מהחלטה כזו הרי ישנו גם כן חילול השם בכך שהגויים מצליחים לפגוע ביהודים. לכן הדבר שקול, ואין מקום להורות להסתכן משיקול זה.

5. אחריות קהילתית

שיקול נוסף שיש להביא בחשבון הוא אחריותה של האוכלוסייה החזקה בעיר כלפי האוכלוסייה החלשה. באופן טבעי, לאוכלוסייה היותר חזקה יש יותר משאבים המאפשרים לה לעזוב את העיר ולהסתדר במקום אחר, כאשר אמצעים אלו אינם עומדים לרשות האוכלוסייה היותר חלשה. את עזיבת העיר על ידי החזקים תוך הפקרת החלשים, יש לראות לאור ביקורתם של חז"ל על אלימלך ומשפחתו שנטשו את אחיהם בשעת הרעב. וכך נאמר במדרש (רות רבה, פתיחתא ו):

ושם האיש אלימלך, כיון דאתת עקתה אזלת לך ושבתקת להון...

זה שאמר הכתוב: "אלופינו מסובלים". ר' יוחנן אמר: טובלין אין כתיב כאן אלא מסובלים.

בשעה שהקטנים טובלין את הגדולים - אין פרץ... ואין יוצאת... ואין צוחה... של מגפה...

ר"ל מסרס קרא... של גלות...

³² נוסף כי לאור הגירוש מגוש קטיף, אנו עלולים להקיז את דמינו, ובסוף השלטון יחליט משיקוליו הוא לפנות את העיר...

ר' לוליאני אמר: בשעה שהקטנים שומעים את הגדולים ואין הגדולים נושאים משאן של קטנים, עליהן הכתוב אומר: "ה' במשפט יבוא...".

וכן בגמרא (בבא בתרא צא, ב):

אמר רב חייא בר אבין א"ר יהושע בן קרחה: חס ושלום, שאפילו מצאו סובין לא יצאו, ואלא מפני מה נענשו? שהיה להן לבקש רחמים על דורם ולא בקשו, שנאמר: "בזעקן יצילוך קבוציך".

ומכאן למדנו שגם מצב המצדיק עזיבה אינו מצדיק את הפקרתם של החלשים בידי החזקים. אולם מסתבר שמקרה אלימלך הוא מקרה קיצוני, כפי שנאמר במדרש (רות רבה א, ד):

והא תניא: בשעת הדבר בשעת מלחמה כנוס הרגל ובשעת רעבון פזר הרגל! למה נענש אלימלך? על ידי שהפיל לבן של ישראל עליהם... אלימלך היה מגדולי המדינה ומפרנסי הדור, וכשבאו שני רעבון אמר: עכשיו כל ישראל מסבבין פתחי, זה בקופתו וזה בקופתו, עמד וברח לו מפניהם.

שם מדובר במנהיג ציבורי שכל הציבור מסתמך עליו כמו: ראש העיר וחברי מועצת העיר, רב העיר, שר ביטחון הגר בעיר ואנשי ציבור בולטים. ואין להסיק ממנו על תושבים רגילים הגרים בעיר, והאוכלוסייה החלשה אינה מסתמכת עליהם.

סיכום

המגורים בשדרות היום הם בגדר מצווה המתקיימת על ידי התושבים וכן על ידי המסייעים ומחזקים מבחוץ. המחיר הכבד שמשלמים התושבים מצטרף לייסורים של אנשי גוש קטיף וקריית שמונה ושאר יישובי הספר, ובכך קונים את הארץ. לצערנו, ישנו פער בין ההקרבה של התושבים לבין צורת הלחימה של השלטון במצב. הדבר יבוא לידי ביטוי אם המצב יידרדר כך שסוחרי העיר יעזבו את מקור פרנסתם משיקול ביטחוני, או אז ההדרכה הציבורית תשתנה ולא תוכל לעודד הישארות בעיר, בוודאי לאדם שאין לו מיגון בביתו. האופי של המאבק הוא ציבורי³³, והוא מוטל על הגוף המייצג את הציבור, דהיינו הממשלה. אם הממשלה מעדיפה להפוך את העיר שדרות לעיר רפאים ובלבד שלא להילחם בעזה, אין לאזרחים דין של חיילים³⁴. נסיים בתפילה לבורא עולם כי ישמור על כל עמו ישראל ובכללם על תושבי שדרות, וישלח עצה וגבורה לעמו, ובמיוחד למופקדים על הביטחון בארצנו. ה' עוז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בשלום.

³³ הרב מרדכי שטרנברג כתב: "אין חיוב על היחיד למסור נפשו במקום עם ישראל" (נחלת יעקב ח"ב עמ' 456 הע' 336).

³⁴ הערת הגר"א נבנצל: נדמה לי שסיכומו הוא נכון.